

KANT
190.09033
KAN

IMMANUEL KANT

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ

Κάθε γνήσιο αντίτυπο υπογράφεται
από το μεταφραστή.

Επιπλέον

Δ Ο Κ Ι Μ Ι Α

Εισαγωγή — μετάφραση — σχόλια

Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ «ΔΩΔΩΝΗ» Ε. Κ. ΛΑΖΟΥ
ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 3 - ΙΠΠΟΚΡΑΤΟΥΣ 17 - ΑΘΗΝΑ 1971

πηγαίας αγαθότητας του γένους μας και ζήτησε την επιβεβαίωσή της εκεί όπου των πόλεων ή εμάρεια δεν μπορούσε να έχει τέτοια επιρροή ώστε να διαφθείρει τις ψυχές: στα όρη, από τα ελβετικά έως το Harz. Αφού όμως κλονίστηκε κάπως ή πίστη του προς την ανιδιοτελή κλίση βοήθειας, με μιάν εμπειρία που είχε στα ελβετικά όρη, διατυπώνει στο τέλος του το συμπέρασμα: ότι ο άνθρωπος, όσο για αγαθή προαίρεση, είναι αρκετά καλός (κανένα θαύμα! γιατί αυτή βασίζεται σε μιάν έμφυτη κλίση που την έδωσε ο Θεός), εάν δεν υπήρχε μέσα του μιὰ κακή τάση προς την επιδέξια άπάτη (πράγμα που επίσης δεν είναι για να μάς εκπλήξει· γιατί ή άναστολή αυτής τής τάσης βασίζεται στο χαρακτήρα, που ο ίδιος ο άνθρωπος πρέπει να τον πλάσει μέσα του!) — Αποτέλεσμα έρευνας που ο καθένας θα μπορούσε να το έχει άποκτήσει, χωρίς ταξίδια στα βουνά, στον κύκλο των συμπαλιτών του, και ακόμη πιο κοντά: μέσα στο δικό του στήθος.

6. ΑΠΑΝΩ ΣΤΟ ΚΟΙΝΟ ΑΠΟΦΘΕΓΜΑ: ΤΟΥΤΟ ΕΙΝΑΙ ΟΡΘΟ ΣΤΗ ΘΕΩΡΙΑ, ΑΛΛΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΔΕΝ ΙΣΧΥΕΙ*

Ένα σύνολο από πρακτικούς έστω κανόνες το ονομάζουμε θεωρία, όταν οι κανόνες αυτοί κινούνται ως άρχες με κάποια γενικότητα, και συνάμα όταν γίνεται άφαίρεση πλήθους όρων που επιδρούν κατανάγκη στην εφαρμογή τους. Αντίστροφα, πράξη δεν είναι ο όποιοςδήποτε χειρισμός, αλλά εκείνη μόνο ή εκτέλεση ενός σκοπού, που νοείται ως άκολουθία όρισμένων γενικά παρασταϊνόμενων άρχών μεθόδου.

Ότι μεταξύ θεωρίας και πράξης άπαιτείται ένα μεσάζον μέλος για τή σύνδεση και τή μετάβαση από τή μία στην άλλη, όσοδήποτε κι' αν είναι τέλεια ή θεωρία, είναι όλοφάνερο· γιατί στην έννοια τής διάνοιας, που περιέχει τον κανόνα, πρέπει να προστεθεί ένα ένεργημα τής κριτικής δύναμης, με το όποιο ο πρακτικός διακρίνει εάν κάτι είναι ή δεν είναι ή περίπτωση του κανόνα· και άφου για τήν κριτική δύναμη δεν μπορούν πάλι να δίνονται πάντοτε κανόνες για να διευθύνεται μ' αυτούς στην ύπαγωγή (γιατί τουτό θα πήγαινε επ' άπειρον), είναι δυνατόν να υπάρχουν θεωρητικοί που ποτέ δεν μπορούν να γίνουν πρακτικοί στη ζωή τους, επειδή τους λείπει ή κριτική δύναμη· π.χ. γιατροί ή νομικοί που έχουν κάνει καλά το μάθημά τους, αλλά δεν ξέρουν πώς να φερθούν όταν τους ζητείται μιὰ γνωμάτευση. Όπου όμως βρίσκεται και τουτό το φυσικό χάρισμα, εκεί πάλι μπορεί να υπάρχει έλλειψη από προκείμενες· δηλ. ή θεωρία να είναι άτελής και να μπορεί έσως να συμπληρωθεί μόνο

* Δημοσιεύτηκε στο περιοδ. «Berlinische Monatsschrift» τεύχ. Σεπτεμβρ. 1793.

πού δόθηκε, δὲν θὰ τὰ ἰδεῖ ὡς αἰτίες γιὰ πονέρες· γιατί αὐτὲς ἐπιβάλλονται στὴν ἐλεύθερη βούληση πού ἐνέργησε ἀντίθετα πρὸς τὸ νόμο· ἡ Φύση ὅμως καὶ ἡ κλίση δὲν μποροῦν νὰ δώσουν νόμους στὴν ἐλευθερία. Ἐντελῶς ἄλλα συμβαίνουν μὲ τὴν ἰδέα τοῦ καθήκοντος πού ἡ παράβασή του, ἀκόμη καὶ ἐὰν δὲν ληφθοῦν ὑπόψη οἱ ζημίες πού προκύπτουν ἀπ' αὐτὴν γιὰ τὸν παραβάτη, ἐνεργεῖ ἄμεσα ἀπάνω στὴν ψυχὴ καὶ κάνει τὸν ἄνθρωπο στὰ ἴδια του τὰ μάτια ἀποτροπιαστικὸ καὶ ἀξιοτιμώρητο.

Ἐδῶ λοιπὸν ὑπάρχει μιὰ σαφὴς ἀπόδειξη ὅτι ὅλα ὅσα εἶναι στὴν Ἠθικὴ ὀρθὰ γιὰ τὴ θεωρία, πρέπει νὰ ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν πράξη. — Κατὰ τὴν ἀνθρώπινη ποιότητά του, ὡς ὄντος ὑποταγμένου ἀπὸ τὸν ἴδιο του τὸ Λόγο σὲ ὀρισμένα καθήκοντα, εἶναι ἐπομένως ὁ καθένας ἓνας «ἄνθρωπος τῆς δουλειᾶς» καὶ ἀφοῦ ὡς ἄνθρωπος δὲν ὠριμάζει ποτὲ τόσο ὥστε νὰ ξεσχαλίσει ἀπὸ τὸ σχολεῖο τῆς σοφίας, δὲν μπορεῖ, ἐπειδὴ ἔχει τάχα καλύτερα διδαχθεῖ ἀπὸ τὴν ἐμπειρία ἀπάνω στὸ τί εἶναι ἓνας ἄνθρωπος καὶ τί μπορεῖ νὰ ἀπαιτήσῃ κανεὶς ἀπ' αὐτόν, νὰ στείλει μὲ ὑπερήφανη περιφρόνηση πίσω στὸ σχολεῖο τὸν ὁπαδὸ τῆς θεωρίας. Γιατὶ ὅλη αὐτὴ ἡ ἐμπειρία δὲν τὸν βοηθεῖ σὲ τίποτα γιὰ νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν καθοδήγηση τῆς θεωρίας, ἀλλὰ σὲ ὅποιαδήποτε περίπτωση μόνον γιὰ νὰ μάθει πῶς μπορεῖ αὐτὴ νὰ γίνεται ἔργο καλύτερα καὶ γενικότερα, ὅταν τὴν παραδεχθεῖ μέσα στὶς βασικὲς ἀρχές του· ἐδῶ ὅμως εἶναι ὁ λόγος ὄχι γιὰ τὴν ἐπιδεξιότητα στὶς πράξεις, ἀλλὰ μόνον γι' αὐτὲς τὶς ἀρχές.

Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ

(Ἐναντίον τοῦ *Hobbes*)

Ἐνάμεσα σὲ ὅλα τὰ συμβόλαια, μὲ τὰ ὁποῖα ἓνα πλῆθος ἀνθρώπων συνδέεται σὲ μιὰ κοινωνία (*pactum sociale*), τὸ συμβόλαιο τῆς σύστασης ἀπ' αὐτοὺς μιᾶς πολιτείας (*pactum unionis civilis*) εἶναι τόσο ἰδιότυπο, ὥστε, μὲ ὅλο πού ὡς πρὸς τὴν ἐκτέλεση ἔχει πολλὰ τὰ κοινὰ μὲ 'κεινο τὸν ἄλλο τύπο (πού μπορεῖ νὰ ἀποβλέπει ἐξίσου καλὰ πρὸς ὅποιοδήποτε σκοπὸ

ἐπιδεικτικὸ προώθησης συλλογικῆς), εἶναι κατὰ τὴν ἀρχὴ τῆς σύνταξής του (*constitutionis civilis*) οὐσιαστικὰ διαφορετικὸ ἀπ' ὅλα τὰ ἄλλα. Τὴ σύνδεση πολλῶν γιὰ ὅποιοδήποτε (κοινὸ) σκοπὸ (πού τὸν ἔχουν ὅλοι) μποροῦμε νὰ τὴ βροῦμε σὲ ὅλα τὰ κοινωνικὰ συμβόλαια· ἀλλὰ σύνδεση πολλῶν, πού εἶναι αὐτὴ καθ'αυτὴν ὁ σκοπὸς (πού ὀφείλει νὰ τὸν ἔχει ὁ καθένας), ἄρα σὲ κάθε ἐξωτερικὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων γενικά, οἱ ὁποῖοι δὲν μποροῦν νὰ κάνουν διαφορετικὰ παρὰ νὰ μπαίνουν σὲ ἀμοιβαίαν ἐπίδραση, εἶναι καθήκον ἀνευ ὄρων καὶ πρῶτο — μιὰ τέτοια σύνδεση μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μόνον μέσα σὲ μιὰ κοινωνία ἐνὸς αὐτῆ βρίσκεται στὸ καθεστῶς τῆς πολιτείας, δηλαδὴ ἀποτελεῖ ἓνα σῶμα. Ὁ σκοπὸς τώρα πού σὲ μιὰ τέτοια ἐξωτερικὴ σχέση εἶναι αὐτὸς καθ'αυτὸν καθήκον καὶ μάλιστα ὁ ὑψιστός εἰδολογικὸς ὄρος (*conditio sine qua non*) κάθε ἄλλου ἐξωτερικοῦ καθήκοντος, εἶναι τὸ δίκαιο τῶν ἀνθρώπων κάτω ἀπὸ δημόσιους νόμους ἀναγκασμοῦ, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους μπορεῖ στὸν καθένα νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὅ,τι τοῦ ἀνήκει ὀριστικὰ καὶ ἐναντίον τῆς ἐπιβουλῆς κάθε ἄλλου.

Ἄλλὰ ἡ ἔννοια ἐνὸς ἐξωτερικοῦ δικαίου γενικά πηγάζει ἐντελῶς ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας στὴν ἐξωτερικὴ σχέση τῶν ἀνθρώπων μεταξύ τους καὶ δὲν ἔχει ἀπολύτως τίποτα νὰ κάνει μὲ τὸν σκοπὸ πού ἔχουν κατὰ φυσικὸ τρόπο ὅλοι οἱ ἄνθρωποι (τὴ φροντίδα γιὰ εὐτυχία), καὶ μὲ τὴν προδιαγραφή τῶν μέσων πού ὀδηγοῦν σ' αὐτόν· ὡς ἐκ τούτου δὲν πρέπει καθόλου αὐτὸς ὁ τελευταῖος ν' ἀνακατευτεῖ σὲ 'κεινο τὸ νόμο ὡς καθοριστικὸς λόγος του. Δίκαιο εἶναι ὁ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας τοῦ καθενὸς στὸν ὄρο τῆς συμφωνίας τῆς μὲ τὴν ἐλευθερία ὅποιοιδήποτε ἄλλου, ἐνὸς αὐτῆ [ἢ ἐλευθερία αὐτῆ] εἶναι δυνατὴ σύμφωνα μ' ἓνα γενικὸ νόμο· καὶ τὸ δημόσιο δίκαιο εἶναι τὸ σύνολο τῶν ἐξωτερικῶν νόμων πού κάνουν δυνατὴν μιὰ τέτοια καθολικὴ συμφωνία. Ἀφοῦ τώρα κάθε περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴ θέληση ἐνὸς ἄλλου ὀνομάζεται ἀναγκασμός, ἔπεται ὅτι ἡ πολιτεία εἶναι μιὰ σχέση ἐλευθερῶν ἀνθρώπων πού στέκονται ὡστόσο κάτω ἀπο νόμους ἀναγκασμοῦ (χωρὶς νὰ ζημιώνεται ἡ ἐλευθερία τους στὸ σύνολο τῶν δεσμῶν τους μὲ ἄλλους), ἐπειδὴ αὐτὸ τὸ θέλει ὁ ἴδιος ὁ Λόγος,

και μάλιστα ο καθαρός, ο a priori νομοθετών Λόγος που δεν λαβαίνει υπόψη κανέναν εμπειρικό σκοπό (από όλους εκείνους που συνοψίζονται με το γενικό όνομα εὐτυχία), αφού ως προς αυτόν, και όπου ο καθένας θέλει να τον θέσει, οι άνθρωποι σκέπτονται πολύ διαφορετικά, έτσι ώστε η βούλησή τους δεν μπορεί να υπαχθεί σε καμιά κοινή αρχή, επομένως και σε κανέναν έξωτερικό νόμο που να συμφωνεί με την ελευθερία του καθενός.

Το καθεστώς λοιπόν της πολιτείας, θεωρούμενο απλώς ως καθεστώς δικαίου, θεμελιώνεται στις ακόλουθες a priori αρχές :

1. Στην ελευθερία κάθε μέλους της κοινότητας, ως ἀνθρώπου.

2. Στην ισότητά του με κάθε άλλο, ως ὑπήκοου.

3. Στην αὐτοτέλεια κάθε μέλους ενός κοινού ὄντος, ως πολίτη.

Οι αρχές αυτές δεν είναι και νόμοι που θέτει το ιδρυμένο κίβλας κράτος αλλά μόνο με αυτές ως βάση είναι δυνατή η ίδρυση ενός κράτους σύμφωνα με καθαρές αρχές του Λόγου για το έξωτερικό δίκαιο τῶν ἀνθρώπων γενικά. Ἐπομένως :

1. Ἡ ελευθερία ως ἀνθρώπου. Τὴν ἀρχή της για τὴ συγκρότηση ἑνός κοινού ὄντος [= κοινότητας] τὴν ἐκφράζω με τὴ διατύπωση : Κανένας δὲν μπορεί νὰ με ἀναγκάσει νὰ εἶμαι εὐτυχής με τὸ δικό του τρόπο (ὅπως αὐτὸς στοχάζεται τὴν εὐτυχία ἄλλων ἀνθρώπων), ἀλλὰ ὁ καθένας ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ζητήσει τὴν εὐτυχία του ἀπὸ τὸ δρόμο πὸ τοῦ ἀρέσει, ἐὰν μόνον δὲν ἐμποδίζει τὴν ελευθερία ἄλλων νὰ ἐπιδιώξουν ὅμοιο σκοπὸ, πὸν μπορεί νὰ ὑπάρχει μαζί με τὴν ελευθερία ὁποιοδήποτε συμφωνά μ' ἕνα δυνατὸν γενικὸ νόμο (δηλαδὴ με τοῦτο τὸ δικαίωμα τοῦ ἄλλου).—Μία κυβέρνηση πὸν ἔχει συσταθεῖ με τὴν ἀρχή τῆς στοργῆς ἀπέναντι στοῦ λαοῦ, πὸν ἔχει ὁ πατέρας ἀπέναντι στὰ παιδιά του, δηλαδὴ μιὰ πατρικὴ κυβέρνηση (imperium paternale), ὅπου ἐπομένως οἱ ὑπῆκοοι σὰν ἀνώριμα παιδιά, πὸν δὲν μπορούν νὰ ξεχωρίσουν τί εἶναι γι' αὐτοὺς ἀληθινὰ ὠφέλιμο ἢ ἐπιζήμιο, ἐξαναγκάζονται νὰ συμπεριφέρονται ἀπλῶς παθητικὰ περιμένοντας τὸ πῶς πρέπει νὰ εἶναι εὐτυχεῖς ἀπὸ τὴν κρίση καὶ μόνον τῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, καὶ

ἀπὸ τὴν καλοσύνη της νὰ θέλει καὶ αὐτὴ τὴν εὐτυχία τους, εἶναι ὁ πῶς μεγάλος δεσποτισμὸς πὸν μπορούμε νὰ σκεφτοῦμε (πολίτευμα πὸν αἶρει κάθε ελευθερία τῶν ὑπηκόων, οἱ ὅποιοι ἔπειτα δὲν ἔχουν καθόλου δικαιώματα). "Οχι πατρικὴ, ἀλλὰ πατριωτικὴ κυβέρνηση (imperium non paternale, sed patrioticum) εἶναι ἐκείνη πὸν μπορεί νὰ νοηθεῖ μόνον γιὰ ἀνθρώπους ἄξιους γιὰ δικαιώματα ἀκόμα καὶ πρὸς τὴ στοργὴ τοῦ ἀρχοντα. Πατριωτικὴ δηλαδὴ εἶναι ἡ νοοτροπία ὅπου ὁ καθένας μέσα στοῦ κράτος (χωρὶς ἐξαίρεση τῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους) θεωρεῖ τὴν κοινότητα μητρικὸ κὸλοπο, ἢ τὴ χώρα πατρικὸ ἔδαφος ἀπὸ τὸ ὅποιο καὶ ἀπάνω στοῦ ὅποιο ἔχει ὁ ἴδιος βλαστήσει, καὶ τὸ ὅποιο πρέπει ἐπίσης νὰ τὸ ἀφήσει ἔτσι πίσω του σὰν ἀκριβὸ ἐνέχυρο μόνον γιὰ νὰ προστατεύει τὰ δικαιώματά του με νόμους τῆς κοινῆς βούλησης, δὲν ἀναγνωρίζει ὅμως στοῦ ἑαυτοῦ τοῦ δικαίωμα νὰ τὸ μεταχειρίζεται γιὰ τὶς χρεῖες του κατὰ τὴν ἀπεριόριστη ἀρέσκειά του. Αὐτὸ τὸ δικαίωμα τῆς ελευθερίας τοῦ ἀνήκει ὡς μέλους τῆς κοινότητας, ὡς ἀνθρώπου, ἐνόσω δηλ. αὐτὸς εἶναι ἕνα ὄν ἱκανὸ νὰ ἔχει, γενικὰ, τὰ δικαιώματά του.

2. Ἡ ἰσότητα ὡς ὑπῆκοου. Ἡ διατύπωσή της μπορεί νὰ εἶναι ἢ ἐξῆς : Κάθε μέλος τῆς κοινότητας ἔχει ἀπέναντι κάθε ἄλλου δικαιώματα ἀναγκασμοῦ, ἀπὸ τὰ ὅποια μόνον ἢ κεφαλὴ τῆς κοινότητας ἐξαιρεῖται (ἐπειδὴ δὲν εἶναι μέλος ἀλλὰ ὁ δημιουργὸς ἢ συντηρητῆς της) καὶ μόνον ἔχει τὴν ἐξουσία νὰ ἀναγκάζει χωρὶς ἢ ἴδια νὰ ὑπόκειται σὲ νόμον ἀναγκασμοῦ. "Ολοὶ ὅμως ὅσοι στέκονται κατὰ ἀπὸ νόμους εἶναι μέσα σ' ἕνα κράτος ὑπῆκοοι, ἔρα ὑποταγμένοι στοῦ δίκαιο τοῦ ἀναγκασμοῦ, ὅπως ὅλα τὰ ἄλλα μέλη τῆς κοινότητας με τὴν ἐξαίρεση ἑνός καὶ μόνον (φυσικοῦ ἢ ἠθικοῦ προσώπου), τῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, ἀπὸ τὴν ὅποια καὶ μόνον μπορεί νὰ ἀσκεῖται κάθε ἀναγκασμὸς δικαίου. Γιατὶ ἂν μπορούσε νὰ ἐξαναγκαστεῖ καὶ αὐτὴ, τότε δὲν θὰ ἦταν ἢ κεφαλὴ τοῦ κράτους καὶ ἢ σειρά τῆς ὑπόταξης θὰ πῆγαινε πρὸς τὰ ἐπάνω ἐπ' ἀπειρον. Ἐὰν ὅμως ἦσαν δύο (ελευθερα ἀπὸ ἀναγκασμὸ πρόσωπα), τότε κανένας ἀπ' αὐτὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι κάτω ἀπὸ νόμους ἀναγκασμοῦ καὶ νὰ μὴ ἀδικεῖ τὸ ἕνα τὸ ἄλλο — πράγμα ἀδύνατο.

λεια και ἡ τύχη, νὰ μὴν ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ ὑψωθοῦν σὲ θέσεις ἴσης περιωπῆς. Γιατὶ τότε θὰ ἔπαιρνε τὴν ἐξουσία νὰ ἐξαναγκάζει, χωρὶς νὰ ἐξαναγκάζεται κι' αὐτὸς μὲ τὴν ἀντίδραση τῶν ἄλλων, και θὰ ἔβγαινε πάνω ἀπὸ τὴ βαθμίδα ἐνὸς συνυπήκουο. — Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἰσότητα δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ξεπέσει κανένας ἄνθρωπος ποὺ ζεῖ σὲ καθεστῶς δικαίου μιᾶς κοινότητας, ἀλλιῶς παρὰ μὲ δικό του ἔγκλημα, ποτὲ ὅμως μὲ συμβόλαιο ἢ μὲ τὴ βία τοῦ πολέμου («ἐμπόλεμη κατοχή»). γιατί δὲν μπορεῖ μὲ καμιᾶν ἐννομη ἐνέργεια (οὔτε δική του οὔτε ἐνὸς ἄλλου) νὰ πάψει νὰ εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του και νὰ μπεῖ στὴν τάξη τοῦ κατοικίδιου ζώου, ποὺ τὸ μεταχειριζόμαστε ὅπως θέλομε, γιὰ ὅλες τὶς χρεῖες, και τοῦτο τὰ κάνει ὅλα χωρὶς τὴ συγκατάθεσή του, ὅσο χρόνο θέλομε, ἀλλὰ μὲ τὸν περιορισμὸ (ποὺ κάποτε βέβαια, ὅπως συμβαίνει στοὺς Ἰνδούς, κατακυρώνεται ἀπὸ τὴ θρησκεία) νὰ μὴ τὸ κάνομε ἀνάπηρο ἢ νὰ τὸ σκοτώσομε. Τὸν ἄνθρωπο μποροῦμε νὰ τὸν παραδεχτοῦμε εὐτυχισμένο σὲ κάθε κατάσταση, μόνο ὅταν ἔχει τὴ συνείδηση ὅτι ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὸν ἴδιο (τὴν ἰκανότητα ἢ τὴ σοβαρὴ βούλησή του) ἢ ἀπὸ περιστάσεις, γιὰ τὶς ὁποῖες δὲν μπορεῖ νὰ θεωρήσει ὑπαίτιο ἕναν ἄλλο, ὄχι ὅμως ἀπὸ τὴν ἀκαταγώνιστη βούληση ἐνὸς ἄλλου, νὰ ἀνέβει σὲ ἴση βαθμίδα μὲ ἄλλους ποὺ ὡς συνυπήκοοί του, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ δίκαιο, δὲν ἔχουν τίποτα παραπάνω ἀπ' αὐτόν¹.

1. (Ἰπποσ. τοῦ Συγγρ.) Ἐὰν θέλομε νὰ συνδέσομε μὲ τὴ λέξη ὑψηλότητα (gnādig) ὀρισμένην ἔννοια (διαφορετικὴν ἀπὸ τὸν καλοπροαίρετο, ἀγαθοεργό, προστατευτικὸ κ.τ.δ.) τότε πρέπει νὰ ἀποδίνεται μόνο σὲ 'κεῖνον ποὺ ἀπέναντί του δὲν ἔχει θέση κανένα δικαιοῦνα γκασμοῦ. Ἐπομένως μόνο ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τῆς διοίκησης τοῦ κράτους, ποὺ ἐνεργεῖ και προσφέρει κάθε καλὸ, ὅσο εἶναι δυνατὸν σύμφωνα μὲ δημόσιους νόμους (γιατὶ ὁ ὑπέρτατος Ἄρχων, ποὺ τοὺς θέτει, εἶναι σχεδὸν ἀόρατος· εἶναι ὁ ἴδιος ὁ προσωποποιημένος νόμος, ὄχι αὐτὸς ποὺ κάνει τὸ νόμο) μπορεῖ νὰ τιλοφορεῖται ὑψηλότητας, ὡς ὁ μόνος ἐναντίον τοῦ ὁποῦ δὲν ἔχει θέση κανένα δικαιοῦνα γκασμοῦ. Ἔτσι ἀκόμη και σὲ μιᾶν ἀριστοκρατία, ὅπως π.χ. στὴ Βενετία, ἡ γερουσία εἶναι ὁ μοναδικὸς ὑψηλότητας· οἱ nobili ποὺ τὴν ἀποτελοῦν εἶναι ὅλοι μαζί. χωρὶς νὰ ἐξαιρεῖται οὔτε ὁ Δόγης (γιατὶ μόνο τὸ μέγα Συμβούλιο εἶναι ἡ ὑπέρτατη Ἀρχὴ), ὑπῆκοοι και, ὡς πρὸς τὴν ἀπονομὴ τοῦ δικαίου, ἴσοι μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους,

3. Ἡ αὐτοτέλεια (sibusufficientia) ἐνὸς μέλους τῆς κοινότητος ὡς πολίτη, δηλαδὴ ὡς συννομοθέτη. Κατὰ τὴν ἴδια τὴ νομοθεσία, ὅλοι ὅσοι εἶναι κάτω ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες ἤδη δημόσιους νόμους ἐλεύθεροι και ἴσοι, δὲν λογαριάζονται ὡς ἴσοι ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα νὰ θέτουν τοὺς τοὺς νόμους. Ἐκεῖνοι ποὺ δὲν εἶναι ἰκανοὶ γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦτο, ὑπόκεινται βέβαια στὴν τήρηση τῶν νόμων ὡς μέλη τῆς κοινότητος και ἔτσι μετέχουν στὴν προστασία ποὺ παρέχεται σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους· ὄχι ὅμως ὡς πολῖτες, ἀλλὰ ὡς προστατευόμενοι σύντροφοι. — Κάθε δικαιο ἐξαρτᾶται ἀπὸ νόμους. Ἀλλὰ ἐνὸς δημόσιος νόμος ποὺ ὀρίζει γιὰ ὅλους ὅ,τι κατὰ τὸ δίκαιο πρέπει νὰ ἐπιτρέπεται ἢ νὰ μὴν ἐπιτρέπεται σ' αὐτοὺς, εἶναι τὸ ἐνέργημα μιᾶς δημόσιας βούλησης ἀπὸ τὴν ὁποία πηγάζει κάθε δικαιο και ἡ ὁποία δὲν πρέπει νὰ μπορεῖ ἢ ἴδια νὰ κάνει ἄδικο σὲ κανένα. Σὲ τοῦτο ὅμως καμιᾶ ἄλλη βούληση δὲν εἶναι δυνατὴ παρὰ ἢ βούληση ὀλόκληρου τοῦ λαοῦ (ἀφοῦ ἐδῶ ὅλοι ἀποφασίζουν γιὰ ὅλους, ἄρα και ὁ καθένας γιὰ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του), γιατί κανένας δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ὁ ἴδιος ἄδικο στὸν ἑαυτό του. Ἀλλ' ἂν εἶναι ἕνας ἄλλος, τότε δὲν μπορεῖ ἢ ἀπλὴ βούληση ἐνὸς διαφορετικοῦ ἀπὸ 'κεῖνον ν' ἀποφασίσει γι' αὐτὸν κάτι ποὺ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ἄδικο· ἐπομένως ὁ νόμος του θὰ ἀπαιτοῦσε ἕναν ἄλλο νόμο, πράγμα ποὺ θὰ περιό-

δηλαδὴ ἐναντίον τοῦ καθενὸς ἀπ' αὐτοὺς ἔχει ὁ ὑπῆκοος ἕνα δικαιο ἀναγκασμοῦ. Πρίγκηπες (ἢτοι πρόσωπα ποὺ ἔχουν κληρονομικὸ δικαιομα νὰ ἡγεμονέψουν) ὀνομάζονται βέβαια μὲ αὐτὴ τὴν προσδοκία και γιὰ 'κεῖνες τὶς ἀξιώσεις (ἀπὸ αὐλικὴν ἀβρότητα, par courtoisie) ὑψηλότητας· κατὰ τὴν κτητορικὴ τους ὅμως κατάσταση εἶναι ὅλοι συνυπήκοοι, ἐναντίον τῶν ὁποίων πρέπει και ὁ ἐλάχιστος τῶν ὑπηρετῶν τους νὰ ἔχει, διαμέσου τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους, ἕνα δικαιο ἐξαναγκασμοῦ. Δὲν μπορεῖ λοιπὸν πλεόν νὰ ὑπάρχει μέσα στὸ κράτος παρὰ ἕνας μοναδικὸς ὑψηλότητας Κύριος. Ὅσο γιὰ τὶς «ὑψηλές» (κυριολεκτικὰ: εὐγενεῖς) κυρίες, μποροῦν νὰ προσαγορευοῦνται ἔτσι, σὰ νὰ δίνει σ' αὐτὰς τὸ δικαιομα τοῦ τίτλου ἢ κοινωνικὴ τους θέση μαζί μὲ τὸ φύλο τους (ἐπομένως μόνο ἀπὸ τὸ μέρος τοῦ ἀνδρικοῦ φύλου), και τοῦτο χάρις στὴν ἐκλέπτυνση τῶν ἡθῶν (ποὺ ὀνομάζεται galanterie) σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ ἀνδρικό φύλο πιστεύει ὅτι τόσο περισσότερο τιμᾷ τὸν ἑαυτό του, ὅσο πιὸ πολλά πλεονεκτήματα ἀπέναντί του παραχωρεῖ στὸ ὠραῖο φύλο.

ριζε τῇ νομοθεσίᾳ του, ἄρα δὲν μπορεῖ καμιὰ καταμέρος βούληση νὰ εἶναι νομοθετούσα γιὰ μιὰ κοινότητα. (Γιὰ νὰ σχηματίσουν αὐτὴ τὴν ἔννοια, συνασπίζονται κυρίως οἱ ἔννοιες τῆς ἐξωτερικῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐνότητος τῆς βούλησης ὄλων· γι' αὐτὴ τὴν τελευταία, ἀφοῦ ἀπαιτεῖται ψηφοφορία, ὅταν οἱ δύο πρῶτες παίρνονται μαζί, ὅρος εἶναι ἡ αὐτοτέλεια). Αὐτὸ τὸν βασικὸ νόμο ποὺ μπορεῖ νὰ πηγάσει μόνο ἀπὸ τὴ γενικὴ (ἐνωμένη) βούληση τοῦ λαοῦ, τὸν ὀνομάζομε τὸ π ρ ω τ α ρ - χ ι κ ὸ σ υ μ β ὀ λ α ι ο .

Ἐκεῖνος ποὺ ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου μέσα σ' αὐτὴ τὴ νομοθεσία, λέγεται πολίτης (citoyen, δηλ. πολίτης τοῦ κράτους, ὄχι πολίτης τῆς πόλης, bourgeois). Ἡ ἀπαιτούμενη γιὰ τοῦτο ιδιότητα εἶναι ἐκτὸς ἀπὸ τὴ φυσικὴ (νὰ μὴν εἶναι παιδί, οὔτε γυναίκα) ἢ ἐξῆς μοναδικῆ: νὰ εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του (sui juris), ἄρα νὰ ἔχει κάποια ἰδιοκτησία (σ' αὐτὴν μπορεῖ νὰ λογαριαστεῖ ἐπίσης κάθε τέχνη, χειροτεχνία ἢ καλλιτεχνία ἢ ἐπιστήμη) ποὺ τὸν τρέφει· δηλαδὴ αὐτός, στὶς περιπτώσεις ὅπου πρέπει νὰ ποριστεῖ ἀπὸ ἄλλους τὰ μέσα γιὰ νὰ ζήσει, τὰ πορίζεται μὲ τὴν ἐξωτερικέυσῃ ἐκεῖνου ποὺ εἶναι δικό του¹, ὄχι μὲ τὴν παραχώρησιν ποῦ

1. (Ἰποσ. τοῦ Συγγρ.). Ἐκεῖνος ποὺ ἀποτελεῖται ἐνα opus (ἔργο) μπορεῖ μὲ τὴν ἐξωτερικέυσῃ νὰ τὸ μεταβιβάσει σ' ἕνα ἄλλο σὰ νὰ εἶναι ἰδιοκτησία του. Ἡ praestatio operae (προσφορά ὑπηρεσίας) ὅμως δὲν εἶναι ἐξωτερικέυσῃ (ἐνν. ἔργου) Ὁ ὑπηρετὴς τοῦ σπιτιοῦ, ὁ ὑπηρετὴς καταστήματος, ὁ μεροκαματιάρης, ἀκόμη καὶ ὁ κομωτὴς εἶναι ἀπλῶς operarii [ὑπηρετῆς] ὄχι artifices [βιοτέχνες] (στὴν πλατύτερη σημασία τῆς λέξης) καὶ δὲν πρέπει νὰ χαρακτηριστοῦν μέλη τοῦ κράτους, ἄρα οὔτε πολίτες. Μὲ ὄλο ποὺ ἐκεῖνος στὸν ὅποιο δίνω τὰ καυσόξυλά μου γιὰ νὰ τὰ δουλέψει, καὶ ὁ ράφτης, στὸν ὅποιο δίνω τὸ ὕφασμά μου γιὰ νὰ κατασκευάσει ἀπ' αὐτὸ ἕνα φόρεμα, φαίνονται ὅτι βρίσκονται ἀπέναντί μου σὲ ἐντελῶς ὅμοιες σχέσεις, ὡστόσο ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς εἶναι διαφορετικὸς ὅπως ὁ κομωτὴς ἀπὸ τὸν κατασκευαστὴ τῆς περούκας (στὸν ὅποιο μπορεῖ νὰ ἔχω δώσει ἐγὼ τὰ μαλλιά γι' αὐτὴν), ἐπίσης ὅπως ὁ μεροκαματιάρης ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη ἢ τὸν χειροτέχνη ποὺ κάνει ἕνα ἔργο ποὺ τοῦ ἀνήκει ἐνόσω δὲν πληρώνεται. Ὁ δεῦτερος ὡς ἐπαγγελματίας συναλλάσσει μ' ἕνα ἄλλο τὴν ἰδιοκτησία του (opus), ὁ δεῦτερος προσφέρει σ' ἕνα ἄλλο τὴ χρῆσιν τῶν δυνάμεών του (operam).— Εἶναι, ὁμολογῶ, λίγο δύσκολο νὰ προσδιορί-

κάνει σὲ ἄλλους νὰ χρησιμοποιοῦν τὶς δυνάμεις του, ἐπομένως δὲν ὕ π η ρ ε τ ε ῖ κανέναν ἄλλο παρὰ τὴν κοινότητα στὴν κύρια σημασία τῆς λέξης. Ἐδῶ λοιπὸν ὁμότεχνοι καὶ μεγάλοι (ἢ μικροὶ) γαιοκτήμονες εἶναι ὅλοι ἴσοι μεταξύ τους, δηλαδὴ ὁ καθένας ἔχει δικαίωμα σὲ μιὰ ψῆφο. Γιατὶ ὡς πρὸς τοὺς τελευταίους — χωρὶς νὰ θίξομε καθόλου τὸ ζήτημα: πῶς μπορεῖ νὰ ἔχει συμβεῖ, σὲ συμφωνία μὲ τὸ δίκαιο, τὸ γεγονὸς ὅτι ἕνας ἔχει κάνει δική του περισσότερη γῆ ἀπὸ ἄλλο ποὺ μποροῦσε νὰ ἀξιοποιήσῃ ὁ ἴδιος μὲ τὰ χέρια του (γιατὶ ἡ ἀπόκτηση μὲ πολεμικὴ ἀρπαγὴ δὲν εἶναι πρωτογενὴς ἀπόκτηση)· καὶ πῶς ἔγινε πολλοὶ ἄνθρωποι ποὺ ἄλλῶς ὅλοι μαζί θὰ εἶχαν μπορέσει ν' ἀποκτήσουν ἕνα μόνιμο δικό τους κτῆμα, νὰ φτάσουν στὸ σημεῖο νὰ ὑπηρετοῦν γιὰ νὰ μποροῦν νὰ ζήσουν; — θὰ ἦταν ἤδη ἀντίθετο πρὸς τὴν προηγούμενη βασικὴ ἀρχὴ ἕνας νόμος νὰ τοὺς εὐνοήσῃ μὲ τὸ προνόμιο τῆς κοινωνικῆς θέσης, ὥστε ἢ οἱ ἀπόγονοὶ τους νὰ μένουν πάντοτε κάτοχοι μεγάλων ἀκίνητων περιουσιῶν (τῶν προικῶν) ποὺ δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε νὰ πουληθοῦν οὔτε μὲ τὴν κληρονομία νὰ μεριστοῦν καὶ ἔτσι νὰ ὠφεληθοῦν περισσότεροι μέσα στὸ λαό, ἢ καὶ μὲ αὐτὲς ἀκόμη τὶς μοιρασιῆς νὰ μὴ μπορεῖ νὰ ἀποκτήσῃ κάτι ἀπὸ τὰ κτῆματα αὐτὰ ἄλλος κανεὶς παρὰ ὅποιος ἀνήκει σὲ ὀρισμένη, αὐθαίρετα ὀνομασμένη γιὰ τοῦτο τάξιν ἀνθρώπων. Ὁ μεγάλος γαιοκτήμονας ἐκμηδενίζει τόσο πολλοὺς μικροῖδιοκτήτες μὲ τὶς ψήφους των, ὅσοι θὰ μποροῦσαν νὰ καταλάβουν τὴ θέση του· ἄρα δὲν ψηφίζει στὸ ὄνομά τους καὶ ἐπομένως ἔχει μόνο μιὰ ψῆφο. — Ἀφοῦ λοιπὸν μόνο ἀπὸ τὴν ἰκανότητα, τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν τύχην τοῦ κάθε μέλους τῆς κοινότητος πρέπει νὰ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐξαρτᾶται τὸ ὅτι ὁ καθένας ἀποκτᾷ ἕνα μέρος καὶ ὅλοι τὸ ὄλον [ἐνν. ἀπὸ τὰ ἀγαθὰ τῆς κοινότητος], αὐτὴ ἡ διαφορὰ δὲν μπορεῖ νὰ λογαριάζεται στὴ γενικὴ νομοθεσία, ἐπομένως ὁ ἀριθμὸς τῶν ψηφοφόρων γιὰ τὴ νομοθεσία πρέπει νὰ ὀρίζεται σύμφωνα μὲ τὶς κεφαλὲς ἐκείνων ποὺ ἀνήκουν στὴν τάξιν τῶν κατεχόντων, ὄχι σύμφωνα μὲ τὸ μέγεθος τῶν κατεχόμενων ἀγαθῶν.

σομε τί ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ διεκδικήσῃ κανεὶς τὴν κοινωνικὴν θέσιν ἐνὸς ἀνθρώπου ποὺ εἶναι ὁ κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του.

Πρέπει όμως όλοι όσοι έχουν τὸ δικαίωμα τῆς ψήφου νὰ συμφωνήσουν σ' αὐτὸ τὸ νόμο τῆς δημόσιας δικαιοσύνης, γιατί διαφορετικὰ θὰ δημιουργηθεῖ ἀνάμεσα σὲ 'κείνους πού δὲν συμφωνοῦν καὶ στοὺς πρώτους μιὰ διένεξη πού ἡ ἴδια χρειάζεται μιὰν ἀνώτερη ἀρχὴ δικαίου γιὰ νὰ κριθεῖ ὀριστικά. Ἐὰν λοιπὸν τὸ πρῶτο δὲν μπορούμε νὰ τὸ περιμένομε νὰ γίνεῖ παραδεκτὸ ἀπὸ ἕναν ὀλόκληρο λαό, ἐπομένως μόνο μιὰ πλειοψηφία, καὶ μάλιστα ὄχι τῶν ψηφοφόρων ἄμεση (σ' ἕνα μεγάλο λαό), ἀλλὰ μόνο τῶν πληρεξουσίων γιὰ τοῦτο τὸ ἔργο ὡς ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ, εἶναι ὅ,τι μπορούμε νὰ προβλέψομε ὡς κατορθωτό, τότε ἡ ἴδια ἡ βασικὴ ἀρχὴ ὅτι μπορούμε νὰ ἀρκεσθοῦμε σ' αὐτὴ τὴν πλειοψηφία, πρέπει νὰ γίνεῖ δεκτὴ μὲ γενικὴ ψηφοφορία, ἐπομένως μὲ ἕνα συμβόλαιο, ὡς ἡ ὑψιστὴ ἀρχὴ τῆς σύστασης μιᾶς πολιτείας.

Π ὀ ρ ι σ μ α

Ἐδῶ λοιπὸν εἶναι ἕνα πρωταρχικὸ συμβόλαιο ὅπου θεμελιώνεται μιὰ πολιτεία, δηλαδὴ ἕνα πέρα ὡς πέρα πολίτευμα δικαίου μεταξύ ἀνθρώπων, καὶ συγκροτεῖται μιὰ κοινότητα. — Μόνο πού τὸ συμβόλαιο τοῦτο (ὀνομαζόμενον *contractus originarius* ἢ *pactum sociale*) ὡς συνασπισμὸς κάθε ἐπιμέρους καὶ ἰδιωτικῆς βούλησης, μέσα σ' ἕνα λαό, σὲ μιὰ συλλογικὴ καὶ δημόσια βούληση (πρὸς τὸ σκοπὸ ἀπλῶς μιᾶς νομοθεσίας δικαίου), δὲν εἶναι καθόλου ἀνάγκη νὰ ὑποτεθεῖ ὡς ἕνα γεγονός [factum] (ὡς τέτοιο μάλιστα δὲν εἶναι διόλου δυνατόν)· σὰ νὰ πρέπει τάχα πρῶτα νὰ προαποδειχθεῖ ἀπὸ τὴν ἱστορία ὅτι ἕνας λαός, στοῦ ὁποίου τὰ δικαιώματα καὶ τὶς ὑποχρεώσεις μπήκαμε ἐμεῖς ὡς ἀπόγονοι, ἐτέλεσε κάποτε πραγματικὰ ἕνα τέτοιο ἐνέργημα, καὶ ὅτι πρέπει νὰ ἔχει ἀφήσει πίσω του μιὰν ἀσφαλὴ πληροφορία ἢ ἕνα ὄργανο γι' αὐτὴν, προφορικὰ ἢ γραφτά, γιὰ νὰ θεωρεῖ τὸν ἑαυτοῦ του δεμένο σὲ ἕνα ὑπάρχον ἤδη πολίτευμα. Ἀλλὰ εἶναι μιὰ ἀπλήρεια τοῦ Λόγου, πού ἔχει ὁμως τὴν ἀναμφισβήτητη (πρακτικὴ) πραγματικότητά της· δηλαδὴ νὰ ὑποχρεώνει κάθε νομοθέτη νὰ θέτει τοὺς νόμους του ἔτσι σὰ νὰ μπορούν νὰ ἔχουν πηγᾶσαι ἀπὸ τὴν ἐνωμένη βούληση ἐνὸς ὀλόκληρου λαοῦ, καὶ κάθε ὑπῆκοο, ἐνόσω θέλει νὰ

εἶναι πολίτης, ἔτσι νὰ τοὺς βλέπει σὰ νὰ ἔχει συμφωνήσει μαζί με τοὺς ἄλλους σὲ μιὰ τέτοια βούληση. Γιατὶ αὐτὴ εἶναι ἡ βίασας ὅτι ὁ κάθε δημόσιος νόμος εἶναι σύμφωνος μὲ τὸ δίκαιο. Ἐὰν δηλαδὴ αὐτὸς εἶναι καμωμένος ἔτσι ὥστε εἶναι ἀδύνατο νὰ μπορεῖ ἕνας λαός νὰ δώσει σ' αὐτὸν τὴν συγκατάθεσή του (ὅπως π.χ. ὅτι μιὰ ὀρισμένη τάξη ὑπηκόων πρέπει νὰ ἔχει κληρονομικὰ τὸ δικαίωμα τῆς εὐγένειας), τότε δὲν εἶναι δίκαιος· ἐὰν ὁμως εἶναι μόνον ὁ δυνατόν νὰ συμφωνήσει σ' αὐτὸ ἕνας λαός, τότε εἶναι καθήκον νὰ θεωρεῖται ὁ νόμος αὐτὸς δίκαιος — ἔστω καὶ ἂν ὁ λαός βροῖσκειται τώρα σὲ μιὰ τέτοια θέση ἢ διάθεση τῆς νοοτροπίας του, ὥστε, ἂν ἤθελε ρωτηθεῖ γιὰ τοῦτο, εἶναι πιθανὸν ὅτι θὰ ἀρνιότανε τὴν συγκατάθεσή του¹.

Ἀλλὰ ὁ περιορισμὸς αὐτὸς φανερὰ ἰσχύει μόνο γιὰ τὴν κρίση τοῦ νομοθέτη, ὄχι τοῦ ὑπῆκοου. Ἐὰν λοιπὸν ἕνας λαός ἔχει, μὲ μέγιστη πιθανότητα, νὰ κρίνει, κάτω ἀπὸ ὀρισμένη, πραγματικὴ τώρα νομοθεσία, νὰ θυσιάσει τὴν εὐτυχία του — τί θὰ κάνει τότε; δὲν πρέπει νὰ ἀντιταχθεῖ; Ἡ ἀπάντηση μπορεῖ νὰ εἶναι μόνο ἡ ἐξῆς: δὲν ἔχει νὰ κάνει τίποτ' ἄλλο παρὰ νὰ ὑπακούσει. Γιατὶ ἐδῶ ὁ λόγος εἶναι ὄχι γιὰ τὴν εὐτυχία πού προσδοκᾷ ὁ ὑπῆκοος ἀπὸ ἕνα ἴδρυμα ἢ ἀπὸ μιὰ διοίκηση τῆς κοινότητος, ἀλλὰ πρὶν ἀπ' ὅλα ἀπλῶς γιὰ τὸ δίκαιο πού πρέπει μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο νὰ ἐξασφαλιστεῖ στὸν καθένα, πού εἶναι ἡ ὑπέρτατη ἀρχὴ ἀπὸ τὴν ὁποία πρέπει νὰ ἀπορρέουν ὅλοι οἱ κανόνες ὅσοι ἀφοροῦν μιὰ κοινότητα, καὶ πού δὲν περιορίζεται ἀπὸ

* (Ἰ πο σ. τοῦ Συγγρ.). Ἐὰν λ.χ. ἐπιβληθεῖ ἕνας φόρος ἐξαιτίας πολέμου ἀναλογικὰ σὲ ὅλους τοὺς ὑπῆκοους, τότε αὐτοὶ δὲν μπορούν, ἐπειδὴ ὁ φόρος εἶναι καταθλιπτικὸς, νὰ εἰποῦν ὅτι εἶναι ἀδίκος, γιατί δὲν ἔχουν ὁ πόλεμος κατὰ τὴν γνώμη τους δὲν εἶναι ἀναγκαῖος· τοῦτο δὲν ἔχουν αὐτοὶ τὸ δικαίωμα νὰ τὸ κρίνουν· ἀλλὰ ἐπειδὴ παραμένει πάντοτε δυνατόν νὰ εἶναι ὁ πόλεμος ἀναπόφευκτος καὶ ὁ φόρος ἀπαραίτητος, πρέπει στὴν κρίση τοῦ ὑπῆκοου ἢ ἐπιβολῆ του νὰ θεωρηθεῖ σύμφωνη μὲ τὸ δίκαιο. Ἐὰν ὁμως, σ' ἕνα τέτοιο πόλεμο, ὀρισμένες κτηματικὲς περιουσίες ἐπιβαρυνθοῦν μὲ εἰσφορές, ἄλλες ὁμως τῆς ἴδιας κοινωνικῆς τάξης ἀπαλλαγοῦν, τότε, εἶναι εὐλόγητο, ἕνας ὀλόκληρος λαός δὲν μπορεῖ νὰ συμφωνήσει σ' ἕνα τέτοιο νόμο, καὶ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαμαρτυρηθεῖ τουλάχιστον ἐναντίον του, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ θεωρήσει δικαίη αὐτὴ τὴν ἄνιση κατανομὴ τῶν βαρῶν.

τίποτ' άλλο. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν πρώτη (τὴν εὐτυχία) δὲν μπορεῖ νὰ δοθεῖ καμιά ἐντελῶς, γενικῶς ἔγκυρη, βασικὴ ἀρχὴ γιὰ νόμους. Γιατὶ τόσο οἱ καιρικὲς περιστάσεις ὅσο καὶ οἱ πολὺ ἀντιμαχόμενες μεταξὺ τους καὶ συνάμα πάντοτε μεταβλητὲς φαντασιώσεις, ὅπου καθένας τοποθετεῖ τὴν εὐτυχία του (ποῦ ὅμως ὀφείλει νὰ τὴν τοποθετεῖ, κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ παραγγεῖλει) κάνουν ὅλες τὶς σταθερὲς βασικὲς προτάσεις ἀδύνατες καὶ ἀκατάλληλες γιὰ νὰ γίνουν ἡ αὐθύπαρκτη ἀρχὴ τῆς νομοθεσίας. Ἡ πρόταση: *salus publica suprema civitatis lex est* [= ἡ κοινὴ σωτηρία εἶναι ὁ ὑπέρτατος νόμος τῆς πολιτείας] διατηρεῖ ἀμειώτῃ τὴν ἀξία καὶ τὴν περιωπὴ τῆς· ἀλλὰ ἡ κοινὴ σωτηρία, ποῦ πρέπει νὰ λογαριάζεται πρῶτῃ, εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνο τὸ ἔννομο καθεστῶς ποῦ ἐξασφαλίζει στὸν καθένα τὴν ἐλευθερία του μὲ νόμους· βέβαια μένει ἀναφαίρετο [τὸ δικαίωμα] νὰ ζητεῖ ὁ καθένας τὴν εὐτυχία του ἀπ' ὅποιο δρόμο τοῦ φαίνεται ὁ καλύτερος, ἀλλὰ μόνο ἐφόσον δὲν ἀναιρεῖ ἐκείνη τὴ γενικὴ ἔννομη ἐλευθερία, ἐπομένως καὶ τὸ δίκαιο τῶν ἄλλων συνυπηκόων.

Ἐπομένως ὅταν ἡ ὑπέρτατη ἐξουσία θέτει νόμους ποῦ κατὰ πρῶτο λόγο διευθύνονται πρὸς τὴν εὐτυχία (τὴν εὐημερία τῶν πολιτῶν, τὸν οἰκισμὸ τῆς χώρας κ.τ.δ.), τοῦτο γίνεται ὄχι ὡς σκοπὸς τῆς σύστασης μιᾶς πολιτείας, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς μέσον γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ τὸ καθεστῶς τοῦ δικαίου κυρίως ἀπέναντι ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν τοῦ λαοῦ. Σ' αὐτὸ ἀπάνω πρέπει ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους νὰ ἔχει τὴν ἐξουσία αὐτὴ καὶ μόνη νὰ κρίνει ἐὰν παρόμοια μέτρα ἀνήκουν στὴν ἀντιση τῆς κοινότητος, ποῦ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ἀσφαλίσει τὴ δύναμη καὶ τὴ σταθερότητά της τόσο ἐσωτερικῶς ὅσο καὶ ἐναντίον ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν· ὄχι ὅμως καὶ γιὰ νὰ κάνει τὸ λαὸ εὐτυχὴ παρὰ τὴ θέλησή του, παρὰ μόνο νὰ κάνει ὥστε αὐτὸς νὰ ὑπάρχει ὡς κοινότητα¹. Στὴν κρίση

1. (Ἰ. Π. ο. σ. τοῦ Σ. υ. γ. ρ.). Στὰ μέτρα αὐτὰ ἀνήκουν ὁρισμένους ἀπαγορευσεις τῆς εἰσαγωγῆς εἰδῶν, ὥστε οἱ πόροι νὰ ἀναπτύσσονται πρὸς τὸ καλὸ τοῦ ὑπῆκοου καὶ ὄχι πρὸς ὄφελος τῶν ξένων καὶ πρὸς ἐνθάρρυνση τῆς ἐπιμέλειας ἄλλων, ἐπειδὴ τὸ κράτος χωρὶς τὴν εὐημερία τοῦ λαοῦ δὲν θὰ εἶχε ἀρκετὲς δυνάμεις νὰ ἀντισταθεῖ σὲ ἐξωτερικοὺς ἐχθρούς, ἢ νὰ διατηρηθεῖ τὸ ἴδιο ὡς κοινότητα.

του ἐὰν ἐκεῖνα τὰ μέτρα παίρνονται ἔξ ὑ π ν α ἢ ὄχι, μπορεῖ βέβαια νὰ πλανηθεῖ ὁ νομοθέτης, ἀλλὰ ὄχι ὅταν θέτει στὸν ἑαυτό του τὸ ἐρώτημα ἐὰν ὁ νόμος συμφωνεῖ μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ δικαίου ἢ ὄχι· γιατί στὴν περίπτωση αὐτὴ ἀλάθητο κριτήριον ἔχει στὸ χέρι του ἐκείνη τὴν ἰδέα τοῦ πρωταρχικοῦ συμβολαίου, καὶ μάλιστα a priori (καὶ δὲν τοῦ ἐπιτρέπεται, ὅπως μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς εὐτυχίας, νὰ ἀναπαύεται σὲ ἐμπειρίες ποῦ πρέπει πρῶτα νὰ τὸν διδάξουν γιὰ τὴν καταλληλότητα τῶν μέσων του). Γιατὶ ἐὰν καὶ μόνο δὲν ἀντιφάσκει πρὸς αὐτὸν τὸ γεγονός ὅτι ἓνας ὀλόκληρος λαὸς συμφωνεῖ σὲ ἓνα τέτοιο νόμο, ἂς τοῦ φαίνεται ὅσο θέλει ἀλμυρός, τότε ὁ νόμος αὐτὸς εἶναι σύμφωνος μὲ τὸ δίκαιο. Ὅταν ὅμως ἓνας δημόσιος νόμος εἶναι σύμφωνος μὲ αὐτὸ, ἐπομένως ἀψογος σχετικῶς μὲ τὸ δίκαιο, τότε συνδέεται μὲ αὐτὸν καὶ ἡ ἐξουσία νὰ ἀναγκάζει, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ἡ ἀπαγόρευση νὰ μὴ ἀντιστέκεται κανεὶς ἔμπρακτα στὴ βούληση τοῦ νομοθέτη· δηλαδὴ ἡ κρατικὴ βία, ποῦ δίνει ἀποτέλεσμα στὸ νόμο, εἶναι ἐπίσης ἀκαταμάχητη καὶ δὲν ὑπάρχει καμιά σὲ καθεστῶς δικαίου ὑφιστάμενη κοινότητα χωρὶς μὰ τέτοια δύναμη, ποῦ συντρίβει κάθε ἐσωτερικὴ ἀντίσταση, γιατί αὐτὴ θὰ ἔπρεπε νὰ προβάλλεται σύμφωνα μὲ ἓνα [δεοντικὸ] κανόνα ποῦ γενικευόμενος θὰ ἐκμηδένιζε κάθε πολιτεία καὶ θὰ κατέλυε τὴν κατάστασιν ὅπου καὶ μόνο μποροῦν οἱ ἄνθρωποι νὰ εἶναι κάτοχοι δικαιωμάτων γενικῶς.

Ἀπ' αὐτὸ ἀκολουθεῖ ὅτι κάθε ἀντίσταση ἐναντίον τῆς ὑπέρτατης νομοθετικῆς ἐξουσίας, κάθε ἐξέγερση, γιὰ ν' ἀφεθεῖ νὰ ἐκδηλωθεῖ ἔμπρακτα ἢ δυσαρέσκεια τῶν ὑπηκόων, κάθε ἐπανάσταση ποῦ ξεσπᾷ σὲ ἀνταρσία, εἶναι τὸ πιὸ μεγάλο καὶ πιὸ ἀξιοτιμώρητο ἐγκλημα μέσα στὴν κοινότητα, γιατί καταστρέφει τὰ θεμέλιά της. Καὶ ἡ ἀπαγόρευση αὐτὴ εἶναι ἄ ν ε υ ὄ ρ ω ν, ἔτσι ὥστε, καὶ ὅταν ἡ ἐξουσία ἐκείνη ἢ ὁ φορέας της, ἢ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους, ἔχει τραυματίσει καὶ αὐτὸ τὸ πρωταρχικὸ συμβόλαιον καὶ μὲ τὴν πράξη της αὐτὴ στέρησε, κατὰ τὴν κρίση τοῦ ὑπηκόου, τὸν ἑαυτὸ της ἀπὸ τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι νομοθέτης, ἀφοῦ ἀνέλαβε ὀλοκληρωτικῶς τὴ διακυβέρνηση, γιὰ νὰ διοικήσει ἐντελῶς μὲ τὴ βία (τυραννικῶς)—καὶ τότε ἀκόμη δὲν ἐπιτρέπεται στὸν ὑπῆκοον νὰ ἀντιτάξει βία στὴ βία. Τούτου ὁ λόγος εἶναι ὅτι σὲ μιὰν

υφιστάμενη ήδη πολιτεία ὁ λαὸς δὲν ἔχει πλέον τὸ ἔννομο δικαίωμα νὰ κρίνει γιὰ νὰ προσδιορίσει πῶς νὰ διοικηθεῖ τὸ κράτος. Γιατὶ ἄς υποθέσουμε ὅτι τὸ ἔχει, καὶ μάλιστα νὰ κρίνει ἀντίθετα πρὸς τὴν κρίση τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους : ποιὸς θὰ ἀποφασίσαι ἀπὸ ποιοῦ μέρος εἶναι τὸ δίκαιο ; Κανένας ἀπὸ τοὺς δύο δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ δικαστὴς στὴ δική του ὑπόθεση. Ἐπομένως θὰ ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει μιὰ ὑψηλὴ κεφαλὴ πάνω ἀπὸ τὴν ἄλλη, γιὰ νὰ κρίνει μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ λαοῦ, πράγμα πού ἀντιφάσκει στὸν ἑαυτό του. — Οὔτε μπορεῖ νὰ μπεῖ ἐδῶ ἓνα εἶδος δικαίου ἀνάγκης (jus in casu necessitatis) — πού ἐξάλλου ὡς δῆθεν δίκαιο ἐξουσιοδοτημένο νὰ κάνει, στὴν ἔσχατη (φυσικὴν) ἀνάγκη, ἀδικία, εἶναι κάτι ἀνύπαρκτο¹ — καὶ νὰ δώσει τὸ κλειδί γιὰ νὰ πέσει ἢ μπάρα πού περιορίζει τὴν ἐξουσία τοῦ λαοῦ. Γιατὶ ἡ ὑψηλὴ κορυφὴ τοῦ κράτους μπορεῖ νὰ δικαιολογήσῃ τὸ

1. (Ἰ πο σ. τοῦ Συγγρ.). Δὲν ὑπάρχει καμιὰ περίπτωσις ἀνάγκης (casus necessitatis), ὅπως ἐκείνη ὅπου ἀντιστρατεύονται μεταξὺ τους δύο καθῆκοντα, ἓνα ἄνευ ἄλλου καὶ ἓνα (ἴσως μεγάλο, ὡστόσο ὅμως) καὶ ἄλλο ὑπὸ ἄλλου. π.χ. ὅταν πρόκειται γιὰ τὴν ἀποτροπὴ μιᾶς συμφορᾶς ἀπὸ τὸ κράτος μὲ τὴν προδοσίαν ἑνὸς ἀνθρώπου πού βρίσκεται ἀπέναντι σ' ἓναν ἄλλο στὴ σχέση, νὰ ποῦμε, πατέρα πρὸς γιοῦ. Αὐτὴ ἡ ἀποτροπὴ τοῦ κακοῦ ἀπὸ τὸ κράτος εἶναι καθῆκον ἄνευ ἄλλου, ἢ ἀποτροπὴ ὅμως τῆς συμφορᾶς ἀπὸ τὸν ἄλλο εἶναι μόνον καθῆκον ὑπὸ ἄλλου (ἑνὸς ἄλλου δηλαδὴ αὐτὸς δὲν ἔχει γίνῃ ἐνοχὸς ἐγκλήματος κατὰ τοῦ κράτους). Τὴν καταγγελία πού ὑποβάλλει στὴν ἀνώτατη Ἀρχὴ ἓνας πολίτης [στενώτατος συγγενής, ὅπως λ.χ. ὁ πατέρας ἢ ὁ γιοῦς] γιὰ τὴν ἀπόπειρα τοῦ δευτέρου, τὴν κάνει ἴσως μὲ τὴν μέγιστη στενοχώρια, ἀλλὰ πιεσμένος ἀπὸ ἀνάγκη (ἠθικὴ ἀνάγκη). — "Ὅταν ὅμως λέγεται γιὰ κάποιον πού σπρώχνει ἓναν ἄλλο ναυαγὸ ἀπὸ τὴν κουπαστὴ [στὴ θάλασσα] γιὰ νὰ διατηρήσῃ τὴ δική του ζωὴ, ὅτι ἔχει ἀπὸ τὴν ἀνάγκη του (τὴ φυσικὴ) ἀποκτήσῃ ἓνα δικαίωμα νὰ φερθεῖ ἔτσι — τοῦτο εἶναι ἐντελῶς ἐσφαλμένο. Γιατὶ τὸ νὰ διατηρῶ τὴ ζωὴ μου εἶναι μόνον καθῆκον ὑπὸ ἄλλου (ὅταν δηλαδὴ μπορεῖ νὰ ἐκτελεῖται χωρὶς ἐγκλημα) τὸ νὰ μὴν ἀφαιρῶ ὅμως τὴ ζωὴ τοῦ ἄλλου πού δὲν μὲ προσβάλλει, ἀπὸ τὸν ὅποιο μάλιστα δὲν κινδυνεύω νὰ χάσω τὴ δική μου, εἶναι καθῆκον ἄνευ ἄλλου. Ὅστόσο οἱ δασκάλοι τοῦ γενικοῦ δημοσίου δικαίου εἶναι ἐντελῶς συνεπεῖς ὅταν ἀναγνωρίζουν τὸ ἔννομο δικαίωμα τῆς ἀμυνας, τὴν ὥρα τῆς ἀνάγκης. Γιατὶ ἡ ἀνώτατη Ἀρχὴ δὲν μπορεῖ νὰ συνδέει καμιὰ πονὴ μὲ τὴν ἀπαγόρευση, ἐπειδὴ ἡ πονὴ αὐτὴ ὅτι εἶναι ὁ θάνατος. Ὅτι ἦταν ὅμως παράλογος ὁ νόμος πού ἀπειλεῖ μὲ θάνατο ἓναν ἄνθρωπο, ὅταν αὐτὸς σὲ ἐπικίνδυνες περιστάσεις δὲν παραδίνει τὸν ἑαυτό του θεληματικὰ στὸ θάνατο

σκληρὸ φέροσιν τῆς ἐναντίον τῶν ὑπηκόων μὲ τὴν ἀνταρσία τους, ὅπως καὶ 'κεῖνοι πιστεύουν ὅτι ἡ ἐξέγερσή τους ἐναντίον τῆς δικαιολογεῖται ἀπὸ τὸ παράπονό τους γιὰ τὰ δεινὰ πού δὲν ἄξιζαν νὰ ὑποφέρουν· καὶ τότε ποιὸς θὰ κρίνει ἐδῶ τελικὰ ; Τοῦτο μπορεῖ νὰ τὸ κάνει μόνον ἐκεῖνος πού ἔχει στὴν κατοχὴ του τὴν ὑπερτατὴ φροντίδα τοῦ δημόσιου δικαίου καὶ αὐτὸς εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὑψηλὴ κεφαλὴ τοῦ κράτους· καὶ κανεὶς μέσα στὴν κοινότητα δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ ἀμφισβητήσῃ αὐτὴ τὴν κατοχὴ.

Γνωρίζω ὡστόσο ἀξιοσέβαστους ἄνδρες πού σὲ ὀρισμένες περιστάσεις ὑποστηρίζουν τὸ δικαίωμα τοῦ ὑπήκουου νὰ ἀντιτάσῃ βία στὸν ἀνώτατο ἄρχοντά του· ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ἐπιθυμῶ νὰ ἀναφέρω μόνον τὸν πολὺ προσεχτικὸ, σαφὴ καὶ διακριτικὸ στὴ διδασκαλία του γιὰ τὸ φυσικὸ δίκαιο [Gottfr.] Achenwall¹. Λέγει : «Ὅταν ὁ κίνδυνος ἀπὸ τὴ μακρότερη ἀνοχὴ τῆς ἀδικίας τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς [τοῦ κράτους] μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ τὴν κοινότητα μεγαλύτερος ἀπὸ 'κεῖνον πού ὑπάρχει φόβος ὅτι θὰ δημιουργήσῃ ἢ ἐνοπλὴ ἐξέγερση ἐναντίον τῆς, τότε ὁ λαὸς μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ, νὰ ἐκτραπέι, ὡς πρὸς τὸ δικαίωμα τοῦτο, ἀπὸ τὸ συμβόλαιο τῆς ὑποταγῆς του καὶ νὰ ἐκθρονίσῃ τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα ὡς τύραννο». Καὶ συμπληρώνει : «Ἄλλε τέτοιο τρόπο ὁ λαὸς ἐπιστρέφει (στὴ συμπεριφορὰ του ἀπέναντι στὸν ἕως τότε ἀνώτατο ἄρχοντα) στὴ φυσικὴ κατάστασις».

Πιστεύω εὐχαρίστως ὅτι οὔτε ὁ Achenwall οὔτε ὁποιοσδήποτε ἀπὸ τοὺς ἐντιμους κυρίους, πού στὸ θέμα τοῦτο συμφώνησαν μὲ λεπτοὺς συλλογισμοὺς μαζί του, θὰ ἔδιναν σὲ ὅποιαδήποτε πραγματικὴ περίστασις τὴ συμβουλή ἢ τὴ συγκατάθεσή τους γιὰ τόσο ἐπικίνδυνα ἐγχειρήματα· δὲν μπορεῖ ἐπίσης νὰ ἀμφισβητηθεῖ ὅτι, ἐὰν εἶχαν ἀποτύχει ἐκεῖνες οἱ ἐξεγέρσεις, μὲ τίς ὁποῖες ἡ Ἑλβετία, οἱ Ἑνωμένες Κάτω Χῶρες ἢ ἀκόμη καὶ ἡ Μεγάλῃ Βρετανία κατάρκτησαν τὸ σημερινό, τὸ τόσο ὡς εὐτυχισμένο ἐγκωμιαζόμενο πολίτευμά τους, οἱ ἀναγνώστες τῆς ἱστορίας τους στὴ θανατικὴ ἐκτέλεσις τῶν τόσο ὑμνημένων τώρα ἐπαναστατικῶν ἡγετῶν δὲν θὰ ἔβλεπαν τίποτ' ἄλλο παρὰ μιὰ πονὴ πού τὴν ἄξιζαν

1. (Ἰ πο σ. τοῦ Συγγρ.) «Jus naturae», Editio VIa, Pars posterior, §§ 203 - 206.

μεγάλοι έγκληματίες κατά τοῦ κράτους. Γιατί ἡ έκβαση τῶν γεγονότων συνήθως ἀνακατεύεται στήν κρίση πού κάνομε τῶν νομικῶν λόγων, μέ ὅλο πού ἐκείνη εἶναι ἀβέβαιη, ἐνῶ αὐτοί εἶναι βέβαιοι. Εἶναι ὅμως σαφές ὅτι ὡς πρὸς τούτους τοὺς τελευταίους — καί ἐάν ἀκόμη παραδεχτοῦμε ὅτι μέ μιὰ τέτοιαν ἐξέγερση δέν γίνεται κανένα ἀδικο στὸν ἡγεμόνα τῆς χώρας (πού θὰ εἶχε τραυματίσει μᾶλλον ἕνα εἶδος *joyeuse entrée*¹ παρὰ ἕνα πραγματικό, βασικῆς σημασίας συμβόλαιο μέ τὸ λαό) — ὁ λαὸς ζητώντας μέ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ δίκαιό του ἔχει διαπράξει μιὰν ὕψιστου βαθμοῦ ἀδικία· γιατί ἡ πράξη αὐτὴ (ἐάν γίνει δεκτὴ ὡς κανόνας) κάνει ἀνασφαλές κάθε καθεστῶς δικαίου καί εἰσάγει τὴν κατάσταση μιᾶς τέλειαν ἀνομίας (*status naturalis*), ὅπου σταματᾷ κάθε δίκαιο, τουλάχιστο νὰ ἔχει ἀποτέλεσμα. Σ' αὐτὴ τὴν κλίση τόσο πολλῶν στοχαστικῶν συγγραφέων νὰ λέγουν αὐτὸ τὸ λόγο στὸ λαό (γιατὴ τὴν καταστροφή του), θέλω μόνο νὰ παρατηρήσω ὅτι ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος αἰτία τούτου εἶναι ἡ συνηθισμένη πλάνη, ὅταν μιλοῦν γιὰ τὴν ἀρχὴ τοῦ δικαίου, νὰ βάζουν κάτω ἀπὸ τίς κρίσεις τους τὴν ἀρχὴ τῆς εὐτυχίας· ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἐκεῖ ὅπου δέν μπορεῖ νὰ βρεθεῖ κανένα ὄργανο ἐνὸς συμβολαίου πού ἔχει πραγματικά τεθεῖ ὑπόψη τῆς κοινότητος, ἔχει γίνει δεκτὸ ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ κεφαλὴ τῆς καί ἔχει κυρωθεῖ καί ἀπὸ τὰς δύο, αὐτοὶ δεχτῆκαν τὴν ἰδέα ἐνὸς πρωταρχικοῦ συμβολαίου, πού πάντοτε στὸ Λόγο μπαίνει ὡς βάση σὰν κάτι πού πρέπει νὰ συμβεῖ πραγματικά, καί ἔτσι νόμισαν ὅτι διατηρεῖται πάντοτε ἀπὸ τὸ λαὸ τὸ δικαίωμα νὰ μετακινεῖται ἀπ' αὐτὸ κατὰ τὴν ἀρέσκειά του, ὅταν τὸ συμβόλαιο τοῦτο τραυματίζεται ὡμά, σύμφωνα ὅμως μέ τὴ δική του κρίση².

1. (Ἰπ. ο. σ. τοῦ Μεταφρ.). «Ἐῦθυμης σκηνης».

2. (Ἰπ. ο. σ. τοῦ Συγγρ.). «Ἄς συμβαίνει ἀκόμη πάντα νὰ τραυματίζεται τὸ πραγματικὸ συμβόλαιο τοῦ λαοῦ ἀπὸ τὸν ἀνώτατο ἄρχοντα· τότε μπορεῖ ὁ λαὸς νὰ ἀντιδρᾷ ὄχι ἀμέσως ὡς κοινότητα, ἀλλὰ μέ συμμορίες. Γιατὶ τὸ ἔως ἐκείνη τὴν ὥρα ὑφιστάμενο πολίτευμα ἔχει καταλυθεῖ ἀπὸ τὸ λαό, ἀλλὰ πρέπει ἀκόμη νὰ γίνει πρῶτα ἡ ὀργάνωση σὲ μιὰ νέα κοινότητα. Ἐδῶ μπαίνει τώρα ἡ κατάσταση τῆς ἀναρχίας μέ ὅλες τίς ἀγριότητές της πού εἶναι τουλάχιστο δυνατὲς ἐξαιτίας της· καί τὸ ἀδικο πού συμβαίνει, εἶναι τότε ἐκεῖνο πού κάθε κόμμα μέσα στὸ λαὸ ἐπιφέρει στὸ ἄλλο, ὅπως φαίνεται καθαρά ἀπὸ τὸ γνωστὸ παράδειγμα, ὅπου οἱ ἐπαναστατημένοι ὑπῆκοοι ἐκεί-

Βλέπομε ἐδῶ καθαρά τί κακὸ φέρνει ἡ ἀρχὴ τῆς εὐτυχίας (πού κυρίως δέν εἶναι ἰκανὴ γιὰ καμιὰν ὀρισμένη ἀρχὴ) καί στὸ δημόσιο δίκαιο, ὅπως κάνει καί τὴν ἠθική, ἀκόμη καί μέ τίς καλύτερες προθέσεις τοῦ δασκάλου της. Ὁ ἀνώτατος ἄρχων θέλει νὰ κάνει τὸ λαὸ εὐτυχισμένο κατὰ τὴ δική του ἀντίληψη, καί γίνεται δεσπότης· ὁ λαὸς θέλει νὰ μὴ τοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ γενικὴ ἀνθρώπινη ἀξίωση γιὰ προσωπικὴν εὐτυχία, καί γίνεται ἀντάρτης. Ἐάν εἶχαν εὐθύς ἐξαρχῆς θέσει τὸ ἐρώτημα: τί εἶναι Δίκαιο (ὅπου οἱ ἀρχές εἶναι σταθερές *a priori*, καί κανένας ἐμπειρικός δέν μπορεῖ νὰ κάνει ταχυδακτυλογραφίες), τότε θὰ ἔμεινε ἡ ἰδέα τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου στήν ἀναμφισβήτητη περιωπὴ της· ὄχι ὅμως ὡς γεγονός [factum] (ὅπως θέλει ὁ Danton, πού χωρὶς αὐτὸ θεωρεῖ μηδενικά καί ἄκυρα ὅλα τὰ βρισκόμενα μέσα στὸ πραγματικὰ ὑφιστάμενο πολίτευμα δικαίωματα, καθὼς καί κάθε ἰδιοκτησία), ἀλλὰ μόνο ὡς ἀρχὴ τοῦ Λόγου γιὰ τὴν κρίση κάθε κώδικα δημοσίου δικαίου. Καί τότε θὰ ἔβλεπαν ὅτι πρὶν νὰ ὑπάρξει ἡ γενικὴ βούληση, ὁ λαὸς δέν ἔχει κανένα ἐντελῶς δικαίωμα ἀναγκασμοῦ ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα του, ἐπειδὴ μόνο μέ αὐτὸν μπορεῖ νὰ ἀναγκάσει κατὰ τὸ δίκαιο· ὅταν ὅμως ὑπάρχει ἡ γενικὴ βούληση, πάλι δέν γίνεται ἀναγκασμὸς πού νὰ ἀσκηθεῖ ἀπ' αὐτὸν ἐναντίον τοῦ ἡγεμόνα, γιατί τότε θὰ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ λαὸς ὁ ὑπέρτατος ἄρχων· ἐπομένως ποτὲ δέν ἔχει ὁ λαὸς δικαίωμα ἀναγκασμοῦ (νὰ ἀντισταθεῖ μέ λόγους ἢ ἔργα) ἐναντίον τῆς ὑψηλῆς κεφαλῆς τοῦ κράτους.

Αὐτὴ τὴ θεωρία τὴ βλέπομε νὰ ἐπιβεβαιώνεται ἐπίσης ἀρκετὰ στήν πράξη. Στὸ πολίτευμα τῆς Μεγ. Βρετανίας, ὅπου ὁ λαὸς ὑπερφηφανεύεται γιὰ τὸ σύνταγμα τοῦ τόσο πολὺ, σὰ νὰ εἶναι τὸ πρότυπο γιὰ ὅλο τὸν κόσμον, βρισκομε ὅτι τοῦτο σπαίνει ἐντελῶς ὡς πρὸς τὴν ἐξουσία πού δικαιουῖται νὰ πάρει ὁ λαὸς, στήν περίπτωσι ὅπου ὁ μονάρχης θὰ καταπατήσει τὸ συμβόλαιο τοῦ 1688·

νου τοῦ κράτους στὸ τέλος ἤθελαν νὰ ἐπιβάλουν μέ τὴ βία οἱ μὲν στοὺς δὲ ἕνα πολίτευμα πού θὰ εἶχε γίνει καταθλιπτικότερο ἀπὸ 'κεινο πού ἐγκατέλειψαν· δηλαδὴ νὰ καταβροχθιστοῦν ἀπὸ κληρικούς καί εὐγενεῖς, ἀντὶ νὰ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ περιμένουν περισσότερη ἰσότητα στὸν καταμερισμὸ τῶν βαρῶν τοῦ κράτους κάτω ἀπὸ μιὰν ὑψηλὴ κεφαλὴ πού νὰ δεσπόζει ἀπάνω σὲ ὅλους.

μένει έτσι ή επιφύλαξη να εξεγερθεί μυστικά έναντιόν του, εάν αυτός θελήσει να παραβεί το σύνταγμα, επειδή δεν υπάρχει εδώ κανένας νόμος για το θέμα τούτο. Να περιέχει σ' αυτή την περίπτωση το σύνταγμα ένα νόμο που να δίνει το δικαίωμα της ανατροπής του υφιστάμενου συντάγματος, από το οποίο απορρέουν όλοι οι καταμέρος νόμοι (έστω και αν έχει τραυματισθεί το συμβόλαιο), τούτο είναι καθαρή αντίφαση· γιατί τότε θα έπρεπε να περιέχει επίσης μιαν αντίρροπη εξουσία συστημένη δημόσια¹, δηλαδή ακόμη μιὰ δεύτερη ύψηλή κεφαλή του κράτους, που να προστατεύει τὰ δικαιώματα του λαού έναντιόν της πρώτης, έπειτα όμως και μιὰ τρίτη ακόμη που θα κρίνει ανάμεσα στις δύο σε τίνας τὸ μέρος βρίσκεται τὸ δίκαιο. Έκεινοι μάλιστα οί ήγέτες του λαού (ή, εάν θέλομε, οί κηδεμόνες) [ένν. που έκαναν τὸ σύνταγμα της Μεγ. Βρετανίας], με την έγνοια μήπως κατηγορηθούν αν τύχει και άστοχήσει τὸ έργο τους, προτίμησαν να επιτρέψουν στον φοβούμενο την εκδίωξη μονάρχη να εγκαταλείπει εκούσια τάχα την κυβέρνηση, παρά να αναγνωρίσουν στον έαυτό τους τὸ δικαίωμα του εκθρονισμού του, όποτε θα είχαν φέρει τὸ σύνταγμα σε φανερόν αντίφαση με τὸν έαυτό του.

Έάν, σ' αυτές τις αναλύσεις μου, δεν διατυπωθεί εισβάρος μου ή μομφή ότι με τὸ άτρωτο τούτο κολακεύω παραπολύ τὸν μονάρχη, τότε παρακαλῶ να μου χαριστεί επίσης ή επίκριση ότι πολλά τὰ παρουσιάζω πολύ εϋνοϊκά για τὸ λαὸ όταν λέγω ότι αυτός έχει τὰ αναφαίρετα δικαιώματά του έναντιόν της ύψηλῆς κεφαλῆς του κράτους, με ὅλο που αυτά δεν μπορούν να είναι δικαιώματα αναγκασμοῦ [νομικοῦ].

Ο Hobbes φρονεί τὸ αντίθετο. Κατὰ τὴ γνώμη του (De cive, cap. 7, § 14) ή ύψηλή κεφαλή του κράτους δεν συνδέεται

1. (Υποσ. του Συγγρ.). Κανένα δικαίωμα μέσα στο κράτος δεν μπορεί να άποσιωπηθεί με μιὰ μυστική επιφύλαξη, σὰ να ποῦμε πονηρά· λιγότερο από κάθε άλλο τὸ δικαίωμα που παραχωρεί στον έαυτό του ὁ λαὸς ὡς κάτι που ανήκει στο σύνταγμα, επειδή ὅλοι οί νόμοι του συντάγματος πρέπει να νοούνται ότι πηγάζουν από μιὰ δημόσια βούληση. Θα έπρεπε λοιπόν, εάν τὸ σύνταγμα επέτρεπε την επανάσταση, να εξηγεί δημόσια τὸ δικαίωμα γι' αυτήν, και με ποῖο τρόπο θα γίνεται χρήση αὐτοῦ του δικαιώματος.

με τὸ λαὸ με συμβόλαιο για τίποτα και δεν μπορεί να κάνει άδικο στον πολίτη (μπορεί να τὸν διαθέτει ὅπως θέλει). Αὐτὴ ή πρόταση θα ήταν έντελῶς ὀρθή, εάν έννοούσαμε με τὴ λέξη άδικο εκείνη τὴ βλάβη που ένα δίκαιο αναγκασμοῦ παραχωρεί στον προσβαλλόμενο να τὴν επιβάλει σ' εκείνον που τὸν άδικεῖ· αλλά έτσι γενικά ή πρόταση αὐτὴ είναι τρομαχτική.

Ο ὑπήκοος που δεν εξεγείρεται πρέπει να μπορεί να παραδέχεται ότι ὁ άνώτατος άρχων του δεν θέλει να τὸν άδικήσει. Αφοῦ λοιπόν κάθε άνθρωπος έχει τὰ αναφαίρετα δικαιώματά του, από τὰ ὅποια δεν μπορεί οὔτε μιὰ φορά να παραιτηθεί, ακόμη και αν τὸ θέλει, και για τὰ ὅποια ὁ ἴδιος δικαιούται να κρίνει, τὸ άδικο όμως που έχει τὴ γνώμη ότι του προσγίνεται, συμβαίνει σύμφωνα με κείνη τὴν προϋπόθεση εξαιτίας πλάνης ή άγνοιας της υπέρτατης εξουσίας ὡς πρὸς ὀρισμένες συνέπειες από νόμους, πρέπει να δίνεται στον πολίτη του κράτους ή εϋχέρεια, και μάλιστα με τὴ συγκατάθεση του ἴδιου του άνώτατου άρχοντα, να κάνει δημόσια γνωστὴ τὴ γνώμη του άπάνω σε ὅποιαν από τις ενέργειες [του ήγεμόνα] του φαίνεται άδικη άπέναντι στην κοινότητα. Γιατί τὸ να παραδεχτοῦμε ότι ή ύψηλή κεφαλή του κράτους δεν μπορεί οὔτε μιὰ φορά να πλανηθεί, ή να είναι άπληροφόρητη για μιαν ὑπόθεση, θα ίσοδυναμοῦσε με τὸ να υποθέτομε τὸν άνώτατο άρχοντα προικισμένον με ούράνια χαρίσματα και ὑψωμένον πάνω από τὴν ανθρωπότητα. Έπομένως ή ελευθερία της πένας — μέσα στους περιορισμοὺς του σεβασμοῦ και της αγάπης πρὸς τὸ πολιτικὸ καθεστώς, ὅπου ζεῖ κανείς, διατηρούμενη με τὴ φιλελεύθερη νοοτροπία τῶν ὑπηκόων, που κοντὰ στα ἄλλα εκείνο τὸ ἴδιο [τὸ καθεστώς] τὴν εμπνέει (και οί πένες περιορίζονται ἐδῶ μόνες τους ἀμοιβαίᾳ, για να μη χάσουν τὴν ελευθερία τους) — είναι τὸ μοναδικὸ παλλάδιο τῶν δικαιωμάτων του λαοῦ. Γιατί, όταν άρνιέται κανείς στο λαὸ αὐτὴ τὴν ελευθερία, είναι ὄχι μόνο σὰ να του αφαιρεί κάθε αξίωση για δικαιώματα άπέναντι στον έχοντα τὸ πρόσταγμα [άρχοντα] (κατὰ τὸν Hobbes), αλλά και σὰ να απομακρύνει απ' αὐτόν — που ή βούλησή του, μόνο με τὴν ιδιότητά του ότι αντιπροσωπεύει τὴ γενική βούληση του λαοῦ, προστάζει τοὺς ὑπηκόους ὡς πολίτες — κάθε γνώση εκείνου που, αν τὸ γνώριζε, θα ἄλλαζε ὁ ἴδιος [στάση], και να τὸν θέτει σε αντίφαση πρὸς

τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Ὅποιος ἐμπνέει ἀνησυχίες στὴν ὑψηλὴ κεφαλὴ [τοῦ κράτους] ὅτι μὲ τὸ νὰ σκέπτεται ὁ λαὸς μόνος του καὶ φωναχτὰμποροῦν νὰ προκληθοῦν ταραχές στὸ κράτος, ξυπνάει μέσα τῆς δυσπιστίας πρὸς τὴ δικὴ τῆς δύναμη, ἀκόμη καὶ μίσος ἐναντίον τοῦ λαοῦ τῆς.

Ἄλλὰ ἡ γενικὴ ἀρχή, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἓνας λαὸς ἔχει νὰ κρίνει τὰ δικαιώματά του ἀρνητικά, δηλαδὴ ἀπλῶς νὰ κρίνει τί δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι μπορεῖ, μὲ τὴν καλύτερη πρόθεσή τῆς, νὰ τὸ προστάξει μὲ τὸ νόμο ἢ ὑπέρτατη νομοθετικὴ ἐξουσία, περιλαμβάνεται μέσα στὴν πρόταση: Ὅ, τι ἓνας λαὸς δὲν μπορεῖ νὰ τὸ ἀποφασίσει ὁ ἴδιος γιὰ τὸν ἑαυτό του, αὐτὸ οὔτε ὁ νομοθέτης μπορεῖ νὰ τὸ ἀποφασίσει γιὰ τὸ λαό.

Ὅταν λοιπὸν π.χ. τίθεται τὸ ζήτημα: ἂν ἓνας νόμος, ποὺ προστάζει νὰ διαρκέσει σταθερὰ στὸ μέλλον ἓνα ὀρισμένο, καθιερωμένο κάποτε, ἐκκλησιαστικὸ καθεστῶς, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀπορρέει ἀπὸ τὴν πραγματικὴ βούληση τοῦ νομοθέτη (τὴν πρόθεσή του), ἂς ρωτήσῃ κανεὶς πρῶτα: ἂν ἓνας λαὸς ἐπιτρέπεται νὰ θέσῃ στὸν ἑαυτό του τὸ νόμο ὅτι ὀρισμένα, παραδεγμένα κάποτε, δόγματα καὶ μορφές τῆς ἐξωτερικῆς θρησκείας πρέπει νὰ μείνουν γιὰ πάντα· ἐπομένως ἂν τοῦ ἐπιτρέπεται ὁ ἴδιος νὰ ἐμποδίσῃ στοὺς ἀπογόνους του τὴν παραπέρα πρόοδο στὴν περιοχὴ τῶν θρησκευτικῶν ιδεῶν ἢ τὴν ἐπανόρθωση ἐνδεχόμενων παλαιῶν πλανῶν. Τότε γίνεται φανερὸ ὅτι ἓνα πρωταρχικὸ συμβόλαιο τοῦ λαοῦ, ποὺ θὰ νομοθετοῦσε ἓνα τέτοιο μέτρο, θὰ ἦταν καθεαυτὸ μὴδὲν καὶ ἄκυρο, γιὰτὴν ἀντιστρατεύεται στὸν προορισμὸ καὶ στοὺς σκοποὺς τῆς ἀνθρωπότητος· ἄρα ἓνα νομοθέτημα μὲ αὐτὸ τὸ περιεχόμενο δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ θεωρηθεῖ ὡς πραγματικὴ βούληση τοῦ μονάρχη, στὸν ὁποῖο πρέπει ἐπίσης νὰ γίνονται παραστάσεις μὲ τὸ ἀντίθετο αἶτημα. Σὲ ὅλες ὅμως τὶς περιπτώσεις, ὅταν παραταῦτα κάτι ἔχει ἔτσι ρυθμισθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνώτατη νομοθετικὴ ἐξουσία,μποροῦν βέβαια νὰ διατυπωθοῦν γενικὲς καὶ δημόσιες κρίσεις γιὰ τὸ θέμα, ποτὲ ὅμως νὰ γίνῃ ἐναντίον τοῦ μέτρου ἀντίσταση μὲ τὸ λόγο ἢ μὲ τὶς πράξεις.

Πρέπει μέσα σὲ κάθε κοινότητα νὰ ὑπάρχει ὁ πακοῦ

κάτω ἀπὸ τὸν μηχανισμό τοῦ πολιτεύματος σύμφωνα μὲ νόμους ἀναγκασμοῦ (ποὺ ἀναφέρονται στὸ σύνολο), ἀλλὰ συνάμα καὶ πνεῦμα ἐλευθερίας, ἀφοῦ ὁ καθένας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ ἓνα γενικὸ ἀνθρώπινο καθῆκον ἀπαιτεῖ νὰ πεισθεῖ μὲ τὸν Λόγο ὅτι αὐτὸς ὁ ἀναγκασμὸς εἶναι σύνομος, γιὰ νὰ μὴν ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό του. Τὸ πρῶτο χωρὶς τὸ δεῦτερο εἶναι ἡ αἰτία ποὺ δημιουργεῖ ὅλες τὶς μυστικὰς ἐταιρίες. Γιὰτὴν οἱ ἄνθρωποι ἔχουν ἀπὸ τὴ Φύση προοριστεῖ, σ' αὐτὸ κυρίως ποὺ ἐνδιαφέρει γενικὰ τὸν ἄνθρωπο, νὰ ἀνακοινῶναι ὁ ἓνας στὸν ἄλλο τὶς σκέψεις του· ἐκεῖνες λοιπὸν οἱ ἐταιρίες θὰ λείψουν ὅταν εὐνοηθεῖ αὐτὴ ἡ ἐλευθερία. Καὶ μὲ ποῖο ἄλλο μέσονμποροῦν νὰρθοῦν στὴν Κυβέρνηση οἱ γνώσεις ποὺ προάγουν τὴ δικὴ τῆς οὐσιαστικὴ πρόθεση, παρὰ μόνον μὲ τοῦτο: νὰ ἀφήνῃ νὰ ἐκδηλώνεται τὸ τόσο ἀξιοσέβαστο, στὴν πηγὴ του καὶ στὰ ἀποτελέσματά του, πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας;

Ποιὸν δὲν ἀποδοκιμάζει μὲ περισσότερην οἴηση τὴ θεωρία μιὰ πράξη ποὺ πηγαίνει πρὶν ἀπὸ ὅλες τὶς καθαρὰς ἀρχὰς τοῦ Λόγου, ἀπὸ ὅσο γίνεται τοῦτο στὸ ζήτημα τῶν ἀπαιτήσεων γιὰ ἓνα καλὸ πολίτευμα. Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι ἓνα ἀπὸ χρόνους μακρὰς ὑφιστάμενο νομικὸ καθεστῶς συνηθίζει σιγά-σιγά τὸ λαὸ σ' ἓνα κανόνα ποὺ τὸν μεταχειρίζεται γιὰ νὰ κρίνει τόσο τὴν εὐτυχία του ὅσο καὶ τὰ δικαιώματά του σύμφωνα μὲ τὴν κατάστασιν ὅπου τὰ πάντα ἕως τώρα ἔχουν πορευθεῖ ἡσυχᾶ· ὅχι ὅμως ἀντίθετα, δηλαδὴ νὰ τὴν ἐκτιμᾷ σύμφωνα μὲ ἔννοιες ποὺ προσφέρονται καὶ γιὰ τὰ δύο [τὴν εὐτυχία καὶ τὰ δικαιώματα] μὲ τὸν Λόγο, παρὰ πάντοτε νὰ προτιμᾷ ἐκείνη τὴ θετικὴ κατάστασιν ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνον θέσιν τῆς ἀναζήτησης μιᾶς καλύτερης. (Ἐδῶ ἰσχύει ἐκεῖνο ποὺ λέγει στοὺς γιατροὺς ὁ Ἱπποκράτης γιὰ νὰ τοὺς ἐγκαρδιώσῃ: *judicium anceps, experimentum periculosum*)*. Ἀφοῦ λοιπὸν ὅλα τὰ μακρόβια πολιτεύματα, ἂς ἔχουν ὅποιαδήποτε ἐλαττώματα θέλουν, δίνουν ἐδῶ μὲ ὅλες τὶς διαφορὰς τοὺς ἓνα καὶ τὸ ἴδιο ἀποτέλεσμα, δηλαδὴ νὰ εἶναι οἱ πολῖτες εὐχαριστημένοι μὲ ἄλλο ποὺ ἔχουν, δὲν ἰσχύει, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν εὐημε-

* (Ἰπποκράτης τοῦ Μεταφρ.). «Ἡ κρίσις ἀμφίβολη, τὸ πείραμα ἐπικίνδυνον».

ρία του λαού, ουσιαστικά καμιά έντελώς θεωρία παρά όλα στηρίζονται σε μια πράξη που ακολουθεί την εμπειρία.

Εάν όμως υπάρχει μέσα στον Λόγο κάτι σαν εκείνο που εκφράζεται με τη λέξη Δημόσιο Δίκαιο, και εάν η έννοια αυτή έχει για τους ανθρώπους που βρίσκονται σε ανταγωνισμό μεταξύ τους για την ελευθερία, δεσμευτική δύναμη, άρα αντικειμενική (πρακτική) πραγματικότητα, χωρίς να τους επιτρέπεται να αποβλέπουν στην ευδαιμονία ή στην κακοδαιμονία που είναι ένδεχομενο να προκύψει γι' αυτούς από 'κείνη την έννοια (ή γνώση αυτών των δύο στηρίζεται απλώς στην εμπειρία) — τότε το Δίκαιο τουτο θεμελιώνεται άπάνω σε αρχές a priori (γιατί τί είναι δίκαιο, δεν μπορεί να το διδάξει ή εμπειρία)· και υπάρχει μια θεωρία του Δημόσιου Δικαίου που εάν δεν συμφωνεί με αυτήν, καμιά πράξη δεν έχει ισχύ.

Εναντίον αυτής της θέσης τίποτ' άλλο δεν μπορεί να αντιταχθεί παρά τοῦτο : ότι με ὄλο που οἱ ἄνθρωποι ἔχουν μέσα στο κεφάλι τους τὴν ἰδέα τῶν δικαιωμάτων που τοὺς ἀνήκουν, ἐντούτοις ἐξαιτίας τῆς σκληρῆς καρδιάς τους εἶναι ἀνίκανοι καὶ ἀνάξιοι νὰ διοικουῦνται σύμφωνα με αὐτὴ τὴν ἰδέα, ἐπομένως καὶ ἐπιτρέπεται καὶ πρέπει νὰ τοὺς κρατεῖ στὴν τάξη μιᾶ ἀνώτατη βία που ἐνεργεῖ σύμφωνα με κανόνες ἐξυπνάδας. Αὐτὸ ὅμως τὸ πῆδημα τῆς ἀπελπισίας (salto mortale) ἰσοδυναμεῖ με τοῦτο : ἀφοῦ μιὰ φορά πρόκειται ὄχι γιὰ τὸ δίκαιο ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ βία, ἐπιτρέπεται στοῦ λαοῦ νὰ δοκιμάσει κι' αὐτὸς τὴ δική του καὶ ἔτσι νὰ κάνει ἀνασφαλές κάθε νομικὸ καθεστῶς. "Ὅταν δὲν ὑπάρχει κάτι που με τὸν Λόγο ἐπιβάλλει ἄμεσο σεβασμὸ (ὅπως τὸ δίκαιο τοῦ ἀνθρώπου), τότε ὅλες οἱ ἐπιδράσεις ἀπάνω στὴ θέληση τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀνίσχυρες νὰ δεσμεύσουν τὴν ελευθερία τους· ὅταν ὅμως κοντὰ στὴν καλὴ προαίρεση μιλεῖ φωναχτὰ τὸ δίκαιο, τότε δείχνεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση δὲν εἶναι τόσο διεφθαρμένη, ὥστε νὰ μὴν ἀκούγεται ἡ φωνὴ του με εὐλάβεια. («Tum pietate gravem meritisque si forte virum quem conspexere, silent arrectisque auribus adstant»¹. Βιργίλιος).

1. (Ἰ πο σ. τοῦ Μετ.). Βιργιλ. «Αἰνεῖς» I, 151 - 152 : «'Αλλὰ τότε, ὅταν ἰδοῦν τυχαῖα ἕναν ἄντρα που διακρίνεται γιὰ τὴν εὐσέβεια καὶ τὰ χαρίσματά του, σωμαίνου καὶ στέκονται με αὐτιά τεντωμένα».

Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΡΑΞΗ ΣΤΟ ΔΙΕΘΝΕΣ ΔΙΚΑΙΟ

Θεωρημένη με πρόθεση φιλανθρωπική, δηλαδή
κοσμοπολιτική¹

(Εναντίον τοῦ Moses Mendelssohn)

Πρέπει ν' ἀγαπάει κανεὶς τὸ ἀνθρώπινο γένος στοῦ συνόλου του ; ἢ εἶναι ἕνα ἀντικείμενο που πρέπει νὰ τὸ θεωρεῖ με στενοχώρια, που τοῦ εὐχεται βέβαια κάθε καλὸ (γιὰ νὰ μὴ γίνεῖ μισάνθρωπος), ἀλλὰ ποτὲ δὲν πρέπει νὰ τὸ περιμένει, καὶ γιὰ τοῦτο καλύτερα νὰ ἀποστρέφει τὰ μάτια του ἀπ' αὐτό ; 'Ἡ ἀπόκριση στοῦ ἐρώτημα τοῦτο στηρίζεται στὴν ἀπάντηση που θὰ δοθεῖ σ' ἕνα ἄλλο : Ὑπάρχουν στὴν ἀνθρώπινη φύση καταβολές, ἀπὸ τίς ὁποῖες μπορεί κανεὶς νὰ συμπεράνει ὅτι τὸ γένος θὰ προχωρεῖ πάντοτε πρὸς τὸ καλύτερο καὶ ὅτι τὸ κακὸ τῶν τωρινῶν καὶ τῶν περασμένων χρόνων θὰ χαθεῖ μέσα στοῦ καλὸ ἐκείνων που ἔρχονται ; Γιατί ἔτσι μπορούμε ἐπιτέλους ν' ἀγαποῦμε τὸ γένος, τουλάχιστο στὴ σταθερὴ του προσπέλαση πρὸς τὸ ἀγαθὸ, διαφορετικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ τὸ μισοῦμε ἢ νὰ τὸ περιφρονοῦμε, ἄς λένε ἐναντίον αὐτῆς τῆς θέσης ὅ,τι θέλουν ὅσοι χαριεντίζονται με τὴ γενικὴ ἀγάπη τῶν ἀνθρώπων (που θὰ ἦταν τὸ πολὺ μόνο ἀγάπη τῆς εὐνοίας ὄχι τῆς εὐχαρίστησης). Γιατί ὅ,τι εἶναι καὶ μένει κακὸ, προπάντων ἐκεῖνο που συμβαίνει με τὴ συνεχὴ καὶ ἀμειβοβαία κατάπτωση τῶν πιὸ ἁγίων δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, αὐτὸ δὲν μπορούμε — ἀκόμη καὶ με τὴ μεγαλύτερη προσπάθεια νὰ ἐπιβάλλουμε τὴν ἀγάπη μέσα μας — ν' ἀποφύγομε νὰ τὸ μισήσομε· ὄχι ἀκριβῶς γιὰ νὰ προσθέτομε δεινὰ στοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ ἐπιτέλους γιὰ νὰ ἀσχολούμαστε μ' αὐτοὺς ὅσο γίνεται λιγότερο.

Αὐτὴ τὴν τελευταία γνώμη ἔχει ὁ Moses Mendelssohn

1. (Ἰ πο σ. τοῦ Συγγρ.). Δὲν γίνεται ἀμέσως φανερὸ πῶς μιὰ γενικὰ φιλανθρωπικὴ προϋπόθεση ὀδηγεῖ σὲ ἕνα κοσμοπολιτικὸ καθεστῶς, καὶ τοῦτο στὴ θεμελίωση ἑνὸς Διεθνοῦς Δικαίου, ὡς μιᾶς κατάστασης ὅπου καὶ μόνο μπορούν νὰ ἀναπτυχθοῦν ἀνάλογα [με τὸν προορισμὸ τους] οἱ καταβολές τῆς ἀνθρωπότητος που κάνουν ἀξιαγάπητο τὸ γένος μας. —'Ἡ ἀπόληξη αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου θὰ διασαφήσει αὐτὴ τὴν ἀλληλουχία.